

HERSKABETS PLADS

Herregård, sognekirke og lokal offentlighed, cirka 1580-1660

Af arkivar, ph.d. Per Seesko-Tønnesen, Rigsarkivet

Den 24. juni 1648 var biskoppen i Odense og en fuldmægtig for lensmanden på Nyborg Slot mødt op i Øster Skerninge Kirke på Sydfyn, hvor de i sognepræstens nærvær og med hele sognets vilje og samtykke foretog en ny fordeling af stolestaderne – kirkens bænkerækker – mellem sognefolkene. Nyordningen er med præstens hånd indført i kirkens regnskabsbog, og her fremgår det, at Erik Kaas til Lindskov (1613-76) og hans hustru, Kirsten Gaas (1610-77), opnåede de tre øverste stolestader i henholdsvis mands- og kvindesiden foran den øvrige menighed.¹ Lindskov var egentlig beliggende i nabosognet Egense, men her tilhørte patronatsretten og de øverste stole i kirken herskabet på sognets anden herregård, Hvidkilde. Erik Kaas og hans hustru måtte derfor nøjes med stolestader bag Hvidkildes, og så trange, at der ikke kunne stå mere end to eller tre per-

soner i dem.² Kaas havde derfor ansøgt kongen om at få bevilget begravelsessted og stolestade til sig selv, sin hustru, sine børn og arvinger såvel som sine folk i nabokirken, idet han anførte, at der dér ingen *“Herregaard eller Adels Folck”* var, ligesom hans egen gård lå næsten lige så tæt på kirken i Øster Skerninge som på sognekirken i Egense. Efter indsendt erklæring om sagen fra biskop og lensmand havde Kaas ved en kongelig skrivelse den 15. juli 1647 fået bevilget det ønskede, idet det blandt andet anerkendtes, at han i Egense ikke havde så belejlige stolestader, at han kunne være fornøjet med dem.³

Erik Kaas' anmodning er blot én blandt talrige andre fra adelige, der i perioden før Enevældens indførelse resulterede i breve fra kancelliet om tildeling af stolestader i sognekirker på landet. I tysk og engelsk forskning har interessen for stolestaderne i det efterreformatoriske kirkerum siden 1980'erne i høj grad samlet sig om herskaber og øvrigheders ønsker om at lade stolestadernes fordeling afspejle en samfundsmæssig orden og om den alvor, et statusbevidst samfund kunne tillægge det at indtage en plads i kirken, som den enkelte selv såvel som de øvrige kirkegængere opfattede som passende.⁴ Stolestader og herskabsstole i almindelighed og deres konfliktpotentialer i særdeleshed er i en hjemlig sammenhæng spredt blevet behandlet i såvel den specialiserede litteratur om kirke-

Gavle fra en herskabsstol i Øster Nykirke med årstallet 1576 og våbener for Jens Juel til Alsted († 1563) og hans hustru, Anne Skram, († 1581). Foto: Nationalmuseet.

rummet som i ældre kulturhistoriske oversigtsværker og lokalhistoriske undersøgelser.⁵ Mest konsekvent er erfaringer fra den internationale forskning blevet inddraget af etnolog og kulturhistoriker Mikkel Venborg Pedersen, der netop har peget på, at fordelingen af stolestader kunne afspejle lokalsamfundets sociale skel, og fremhævet, hvordan hertugen af Augustenborg med sin kirkestolsforordning fra 1775 kunne vise, *“hvordan han syntes den del af verden, han selv kunne kontrollere, burde være ordnet”*.⁶

Her skal perspektivet udvides til en undersøgelse af adelige herregårdsejeres bestræbelser på at sikre sig et – i egen selvforståelse – passende sæde i sognekirken på landet i perioden før Enevældens indførelse. Udgangspunktet skal således være den antagelse, at herregårdsejernes bestræbelser blandt andet kan ses som et udtryk for vigtigheden af, at stand og position også blev manifesteret i en repræsentativ tilstedeværelse i den lokale offentlighed omkring herregården, i hvilken sognekirken, som rum for menighedens fælles gudstjeneste, var af afgørende betydning. Målet med undersøgelsen er således at bidrage til forståelsen af, hvilken betydning en lokal offentlighed omkring herregården kunne have for dens adelige beboere, og til forståelsen af, hvordan sognekirken i denne sammenhæng kunne inddrages i et “herregårdslandskab”.

Til den almindelige forestilling om herregårdslandskabet hører netop en sognekirke, som skiftende herskaber igennem århundrederne har sat deres præg på og ladet sig begrave i. Mange landsbykirker må oprindeligt være opført i tilknytning til en stormands gård, og særligt fra årtierne op til Enevældens indførelse såvel som i kølvandet på denne knyttedes båndene ofte rent formelt gennem uddelegering af patronatsrettigheder eller deciderede kirkeejerskaber, som for manges vedkommende

bestod helt op i det 20. århundrede. Kirkerne er rige på inventar og bygningsdetaljer, der – med historikerne Birgitte Bøggild Johannsen og Ebbe Nyborgs ord i Nationalmuseets firebindsværk fra 2005, *Herregården* – fremviser kirken som en del af herregårdens “domæne”. Mange kirker fandt over generationer deres form som følge af skiftende herskabers byggelyst, og i det ydre kunne arkitektoniske fællestræk med herregården eller andre markeringer understrege forbindelsen mellem herskab og kirke. I selve kirkerummet kunne gravmæler, herskabsstole, udsmykninger og doneret inventar med den lokale herregårdsejers navnetræk, portræt eller våben vidne om den stadige forbindelse mellem herregård og sognekirke. Hvad byggeri og kirkekunst angik, fremhæves perioden mellem Reformation og Enevælde i samme værk som den *“klassiske periode for herregården og investeringerne i herregårdskirken i Danmark”*. Der var i udpræget grad tale om en periode, hvor sognekirken havde herskabets bevågenhed, og hvor adelens investeringer i kirkerne nok kunne være forbundet med fromhed, familiefølelse eller social medfølelse, men ønsket om repræsentation fremhæves dog som nok så afgørende.⁷

I et samfundsmæssigt perspektiv er perioden mellem Reformation og Enevælde kendetegnet ved, at adelen udgjorde en stand, hvis tiltagende afgrænsning fra de øvrige stænder i mange aspekter af samfundslivet er let at få øje på. Adelen nød særlige privilegier, og standen besad en politisk indflydelse, som ingen andre stænder kunne konkurrere med. Også på lokalt plan kunne adelige indtage en dominerende position som jordejere og herskab såvel som i forholdet til sognekirken. Der var formelle bånd, der bandt herregårdens beboere til sognets kirke og gejstlighed, og forholdet var kendetegnet ved forventninger og ansvar såvel som muligheder, som det

blandt andet kunne komme til udtryk i den måde, man forvaltede rollen som patron, kirkeværge eller forpagter af kirkens tiende på.

Når det vil være af betydning at få belyst, hvilken vægt herregårdsejere kunne lægge på at være repræsentativt til stede i kirkerne på landet, er det imidlertid ikke mindst, fordi der i 1500- og 1600-tallet også ses tendenser til, at adelige i forbindelse med for eksempel bryllupper og begravelser søgte den større offentlighed i nærliggende købstæder og i de stiftsbyer, der kunne fungere som regionale orienteringspunkter for en hel landsdels adelige,⁸ og på nogle måder synes at have trukket sig tilbage fra sognekirkens fællesskab. For historikeren Hans H. Fussing vidnede adeliges fravær i kirkebøgernes optegnelser om kirkelige handlinger og gudstjenester fra årtierne omkring Enevældens indførelse således om den isolation over for de andre stænder, som adelen i det hele taget hævdede. Særligt højadelen syntes isoleret, hvis ikke ligefrem løsrivet, fra deres hjemlige sognemenigheder, om end ikke nødvendigvis fra sognets kirke.⁹ Fussing bringer dog også flere eksempler på, at adeliges tilstedeværelse – eller mangel på samme – i sognekirkens rum netop gav mulighed for at blive set og bemærket, og som vi skal se, var det ikke kun den kirkebogsførende præst, men også andre lokale såvel som udefrakommende, der lagde mærke til, hvordan det lokale herskab lod sig se i kirken.

Hvis man vil forstå adeliges ageren i og omkring sognekirken i et offentlighedsperspektiv, kan man med fordel hente inspiration i Mikkel Venborg Pedersens iagttagelser om herregårdslandskabet som en scene eller arena, hvor herregårdsejeren symbolsk kan udfolde sin fortælling om, hvordan verden og samfundet er eller burde være indrettet. I det landskab, der omgiver herregården, kan fortællingen iscenesættes gennem symbolske marke-

ringer af herskabets tilstedeværelse og gennem at man påtager sig den rolle, der er forbundet med herskab. Som Venborg Pedersen gør opmærksom på, er arenaen dog nok en mere dækkende metafor for herregårdslandskabet end scenen. Den enkelte herregårdejers fortælling fik nemlig ikke nødvendigvis lov til at stå uimodsagt, men kunne mødes af andre lokale såvel som udefrakommende aktørers modfortællinger. Herved forstås herregårdslandskabet som et rum, der er forbundet med en type offentlighed, som stiller stadige krav til herregårdsejers evne til igennem sin ageren og tilstedeværelse at overbevise omverdenen om sin position.¹⁰

Her skal blikket rettes mod kirkerummet som en scene eller arena inden for det større herregårdslandskab, der i særlig grad var forbundet med offentlighed, og hvor det derfor kunne være af særlig betydning, at herskabets status og position blev understreget og bekræftet. Man kan argumentere for, at sognekirken var lokalsamfundets vigtigste fælles rum. Den var rammen om menighedens fælles gudstjeneste, og ceremonier og ritualer her indrammede tilværelsen for den enkelte. Uge efter uge fandt man sin plads i kirkens stolestader og kunne se, hvordan ens naboer gjorde det samme. Når herregårdens adelige beboere i kirkeårets løb og i den enkeltes livsløb søgte den lokale sognekirke og opholdt sig i dens rum, var det – ikke kun, men også – en mulighed for i offentlige og symbolske former at søge deres egen fremtrædende position i lokalsamfundet og den status, der var forbundet med adelens privilegerede stilling i samfundet i det hele taget, bekræftet og understreget. Konkret kunne det manifestere sig i tilbagevendende praksisser og enkeltstående begivenheder i og omkring kirken, der havde mulighed for at blive set og fortolket af andre lokale såvel som udefrakommende aktører.

Johan Friis (1490-1570) til Hesselagers bygningstavle i Hesselager Kirke. Hesselager Kirke er med sine mange spor af herskabet på Hesselagergård et af de fineste eksempler på forbindelsen mellem herregård og sognekirke i den her behandlede periode. Foto: Per Seesko-Tønnesen.

Med afsæt i en række – primært fynske – eksempler på nogle af de almindelige måder, som kirken og dens omgivelser kunne inddrages i markeringen af et herregårdslandskab, vil denne artikels væsentlige bidrag til en forståelse af herregårdlandskabet være en analyse af de bestræbelser, som lokale herskaber kunne udfolde for at indtage den rette plads i kirken. Herskabets ønske om en fremtrædende placering i stolestader eller rigt udsmykkede herskabsstole giver således et interessant indtryk af kirkens betydning som et lokalt rum for den “repræsentative offentlighed”, som det er blevet hævdet karakteriserede perioden, og som vi ligeledes skal se nærmere på. Herregårdsejeren kunne på mangfoldige måder udfolde en fortælling om sin status og position i sognet i kirkerummet. Men kunne han ikke indtage en standsmæssig plads forrest i kirken, fremstod en sådan fortælling mindre troværdig.

Sognekirken i herregårdlandskabet

I Hesselager Kirke forkynder en renæssancetavle under en gengivelse af Friisernes våben:

*IOANNIS FRIIS AD QVEM CURIA / CUM
TOTA PAROCHIA HESSELAGER / PERTINE-
BAT HANC SACREM ÆDEM / PATRONUS IN-
STAVIT 1550*

Johan Friis, hvem gården med hele sognet Hesselager tilhørte, fornyede som patron denne hellige bygning 1550.¹¹

Man kan spørge, hvor mange af sognefolkene i Hesselager der forstod den latinske tekst, men at tavlen sammen med de ligeledes heraldisk udsmykkede epitafier

og gravsten i kirkerummet vidnede om betydningen af det lokale herskab, forstod nok de fleste. Trådte sognefolkene uden for kirken, kunne de beundre de renæssancegavle, der i deres lighed med gavlene på Johan Friis’ (1490-1570) nærliggende Hesselagergård fortalte, at her stod det samme herskab bag. Også hvor der ikke direkte var tale om et fælles arkitektursprog for herregård og kirke, kunne det lokale herskab sætte sit præg på sognekirkens ydre. De første årtier efter Reformationen var fattige på nyt byggeri og udsmykning af kirkerne, men det var adelen, der førte an, da en større aktivitet satte ind fra århundredets midte.¹²

Ikke langt fra Hesselager, i Svindinge, opførte rigshofmester Christoffer Walkendorff til Glorup (1525-1601) en af de ganske få nybyggede kirker fra reformationsårhundredet. Den indviedes i 1577 og blev udstyret rigt med inventar, der fortalte om bygherren og hans slægt. I 1599 lod han opsætte en tavle i kirken, der som Johan Friis’ i Hesselager fortæller en historie om kirken som en væsentlig del af det domæne, Christoffer Walkendorff havde bygget op omkring sin gård:

*I E S U S / IEG HAFVER OPBYGIT GLORUP
OC KIR/CKEN AF NYE. IEG HAFVER BE-
KOMMIT/ ALDT SVINING SOGN VNDER
GLORVPS HER/SKAF. IEG HAFVER LA-
DET OPSETTE ALLE STEENGIERDER OM
GLORVPS FANG. AF ALT/ DETTE ROSER IEG
MIG INTHIT MEN/ TACKER GVD. MEN IEG
GLEDER MIG I GVD/ AT IEG HAFVER RE-
GERIT MINE TIENE/RE I FRED MED SACT-
MODIGHED OC/ KIERLIGHED. GVD SKEE
LOFF/. CHRISTOFFER VALCKENDORF/
D[anmarks] R[iges] H[ofmester].¹³*

Samtidig med at kirkernes plads i kanslerens og rigshofmesterens domæner omkring deres sydøstfynske gårde understreges i indskrifterne, efterlader de et indtryk af, at den lokale sognekirke på dette tidspunkt udmærket kunne udgøre den værdige ramme, når rigets mægtigste ønskede at lade omverdenen vide, hvem de var. Et indtryk, der kun forstærkes af de mange andre byggerier, i form af for eksempel gravkapeller, som adelige efterhånden tog initiativ til i forbindelse med deres sognekirker landet over.

At adelige stod i et særligt forhold til deres sognekirker, med andre forventninger end dem, der blev rettet mod andre medlemmer af menigheden, ses umiddelbart af reformationstidens lovgivning, hvor Kirkeordinansen fra 1537/39 slog fast, at kunne adelen ikke nødes til at give sognepræsten den tiende, de egentlig var ham skyldig, skulle de dog som kristne ikke af den grund undlade at betænke præsten.¹⁴ En særlig forbindelse mellem herregård og sognekirke bestod i de sogne, hvor patronatsrettigheder som i Hesselager og Svindinge gav indehaveren lov til at udpege præsten og til at oppebære kirkens indtægter mod pligt til at vedligeholde den. Allerede før Reformationen havde enkelte adelige opnået patronatsret til deres sognekirker, og disse rettigheder blev stadfæstet i reformationsrecessen fra 1536.¹⁵

Det var ganske vist kun et mindretal af sognekirkerne, der i perioden frem mod Enevælden havde eller fik en adelig patron, men også uden patronatsret kunne et herskab sætte sit præg på det fælles kirkerum. Når en kirke nød herskabets bevågenhed i særlig grad, var det ofte, fordi den også var tiltænkt at være begravelseskirke. Der kunne være tale om nybyggede gravkapeller og deciderede familiemausoleer, men mindre kunne også gøre det. Gravsten og epitafier vidnede med deres heraldiske

udsmykninger, anetavler og portrætter af afdøde i fornemme klæder eller panser og plade om adelens slægts- og standsbevidsthed. Sammen med udsmykninger og donationer af inventar til kirken fortalte de imidlertid også om det lokale herskabs fromhed og bevågenhed over for sognets kirke gennem tiderne. Sådanne gaver blev, med en tilbagevendende formulering, skænket Gud til ære, kirken til pryde og giveren selv til ihukommelse. I ligprædikenernes ideelle fremstilling skulle den adelige i sin egenskab af kristen øvrighed være et fromheds-eksempel såvel for sin husstand på herregården som i en større sammenhæng i sin gavmildhed og velvilje over for præst og kirke.¹⁶ Særligt for en slægt, der var ny i sognet, kunne det være vigtigt at markere sin samhørighed med sognekirken gennem gavegivning eller andre initiativer.¹⁷

Bevægede man sig ud på vejene mellem gård og kirke, kunne de på samme måde, også hvor man ikke som ved Skovsbo ligefrem passerede et vejkrucifiks med forbindelse til gården, være indvævet i fortællingen om det lokale herskab.¹⁸ Et eksempel på, hvordan forbindelsen mellem herregård og sognekirke kunne gøres tydelig i landskabet, stammer således fra begravelsen af Christoffer Walkendorff til Glorups søster Margrethe († 1585) i den nybyggede kirke i Svindinge. Nyborgpræsten Christiern Bruun var blandt de 20 præster, der sammen med 35 herremænd og 20 fruer deltog i begravelsen, som han fortæller om i sine optegnelser. Forrest i følget, der bragte liget de få kilometer fra gården til kirken, red nogle hofmænd. Efter dem fulgte 12 peblinge fra skolen i Svendborg, som hver bar et voksllys og sang hele vejen. Som de næste fulgte præsterne, og efter dem vognen med liget. De adelige gæster sluttede følget. Vel fremme i kirken var det Odenses biskop, Niels Jespersen, der prædikede. Efterfølgende må følget have bevæget sig

Svindinge Kirke, opført af Christoffer Walkendorff til Glorup (1525-1601), der var ramme om Margrethe Walkendorffs begravelse i 1585. Tegning af Johann Gottfried Burman Becker (1802-80) i 1866. Det Kongelige Bibliotek.

tilbage til Glorup, hvor de deltagende præster var budt til måltid, efter hvilket de af afdødes bror Erik Walkendorff (1523-1605) kaldtes ned i gården, hvor de hver fik en foræring.¹⁹

Når vi i forbindelse med bryllupper og bisættelser for nogle adelige kan iagttage en orientering væk fra den lokale sognekirke,²⁰ er det værd at lægge mærke til, at hvad begravelsesceremonierne angår, kunne såvel den større offentlighed i en købstad som den lokale offentlighed indtages i iscenesættelsen. For efter at liget af den afdøde, som måske var død på sin herregård på landet, var blevet ført til byen, og efter at begravelsesceremonien med deltagelse af standsfæller fra hele landet og ligprædikenen ved en højtstående gejstlig var blevet holdt i domkirken eller en lignende betydningsfuld kirke, blev liget ofte også fragtet tilbage igen for at finde en varig plads i familiegavstedet i den lokale sognekirke. Det var for eksempel tilfældet ved den fælles begravelse af Corfitz Rud til Sandholt (1573-1630) og hans søn Otte (1611-30). Fra gården på Sydbyn blev ligene ført i procession til Odense med stort opbud af heste og med afdødes våben og væрге frembåret som tydelige standssymboler. Men efter en ceremoni i domkirken blev ligene på tredjedagen ført tilbage til slægtens gravsted i Sandholts sognekirke, som Corfitz Ruds fader i 1560 havde opnået patronatsretten til for sig og sine arvinger. De blev på vejen fulgt af i hvert fald de 11 rideheste, som Jørgen Brahe til Hvedholm, der er vores kilde til processionen, var mødt med.²¹ At der kunne være et element af offentlighed i ceremoniellet omkring nedsættelsen i sognekirken, ses af skikken med at lade liget nedsætte om aftenen i faklernes skær, som i hvert fald kan iagttages mod slutningen af perioden. Det skete for eksempel, da Eiler Bille til Nakkebølle (1604-49) allehelgensaften 1649, som det hedder i kirke-

bogen, blev *“ført fra Othense, oc om aftenen ved Liuss nedsat i sine fædris graff i Aastrup Kirke”*.²²

På vejen mellem gård og kirke kunne man undertiden også se sognets præst undervejs. Karen Bryskes (1542-1624) forgæves forsøg på at skaffe Østrupgårds sogn Haastrup en egen præst, i stedet for at dele med nabosognet Jorløse i 1589, fortæller om, hvordan præsten kunne forventes at aflægge besøg på sognets herregårde. Der var for meget arbejde i de to sogne til den ene præst, og problemet var blandt andet, at når han om vinteren skulle prædike på de to sognes mange herregårde – der var på denne tid fire – blev det sent, før han havde prædiktet i den sidste kirke.²³ På en del gårde var indrettet private kapeller, og da en ny præst i Auning og Fausing i 1669 første gang modtog nadvergæster, er det karakteristisk, at herskabet modtog nadveren *“udi deres egen kirke paa Estrup”*.²⁴ Som historiker Rasmus Skovgaard Jakobsen har peget på, skal herregårdskapellerne imidlertid ikke nødvendigvis opfattes som en konkurrent til sognekirken, men snarere som et element, der understøttede den adeliges eget fromhedsliv såvel som hans eller hendes ansvar for hele husstanden.²⁵

At der kunne være særlige forventninger til præstens betjening af herregårdens beboere, har mange præster nok fået at mærke, og synligt har det også været for de øvrige sognefolk.²⁶ Ikke bare i det af herskabet doneerede inventar i kirkens rum, men også i den af herskabet valgte præst kunne man se herskabet repræsenteret.²⁷ Hvor der ikke var tale om egentlig ret til på egen hånd at kalde præsten, har den lokale herremand eller frue alligevel kunnet øve en betydelig indflydelse på præstevalget. Reformationstidens lovgivning slog fast, at det var de bedste af sognet, der sammen med provsten skulle pege på den kandidat, der skulle fremstilles for superintendent

Kapellet på Gammel Estrup blev formentlig indrettet i midten af 1600-tallet. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

og lensmand. Som historiker Ole Bay har påpeget, var *“Den adeliges status [...] også en væsentlig del af ønsket om at kontrollere valget”*, men hertil kom muligheden for at vælge én, hvis forkyndelse stemte overens med herskabets egne anskuelser.²⁸ Når valget, som da Margrethe

Hvide († 1595) på Rødkilde i 1556 var med til at vælge den nye præst i Ulbølle og Vester Skerninge, foregik på kirkegården i de øvrige sognemænds nærvær, blev herskabets indflydelse på valget endvidere understreget i fuld offentlighed.²⁹

Det er netop væsentligt at bemærke, hvordan det, som herregårdens beboere foretog sig i og omkring kirken, var forbundet med offentlighed og havde mulighed for at blive bemærket af såvel lokale som udefrakommende. I sin visitatsbog noterer den fynske biskop Jacob Madsen (1538-1606), hvor mange herregårde der findes i hvert sogn, hvem der ejer dem, og om de har patronatsret til sognets kirke. Han bemærker ligeledes, om man træffer herskaberne i kirke eller ikke, og gør notater om deres forhold til præsten og gavmildhed over for kirken og ikke mindst om, hvordan de er repræsenteret i kirkerummet gennem begravelsesmonumenter og donationer.³⁰ Blandt de udefrakommende, der også må have lagt mærke til, om det lokale herskab i sognekirken førte sig på en for standen passende måde, var også de standsfæller, som for eksempel kom for at deltage i begravelser eller i anden sammenhæng var på besøg. Her har der været rig lejlighed til at vise, at man levede op til standsfællernes eksempel, eller for at sætte en ny standard.

I det daglige og i årets løb har herskabets symbolske tilstedeværelse dog først og fremmest være synlig for sognets øvrige menighed og for kirkens præst. Den type inventar, som adelige stræbte efter at forsyne herregårdens kirke med, indgik således i tilbagevendende praksisser af offentlig og symbolsk karakter. Når præsten prædikede, var det måske fra en prædikestol skænket af herskabet. Når altertavlen, messehagelen eller dåbsfadet var forsynet med våbener for herregårdens adelige ejere, blev modtagelsen af sakramenterne for de øvrige sognefolk også indvævet i en stadig gentaget fortælling om det lokale herskab. Gravmæler og begravelseskapper var indretninger, der permanent ændrede det fælles kirkerum.

Tilstedeværelsen i sognets kirke var med andre ord kendetegnet ved en offentlighed, som var forbundet med muligheder, men som også gjorde, at herskabet måtte være bevidst om at optræde på en for standen og dens position i lokalsamfundet passende måde. Det kom, som vi skal se, ikke mindst til udtryk i forestillingen om at indtage det, der blev opfattet som en passende plads i kirkens stole.

Den repræsentative offentlighed

Den amerikanske historiker Howard Kaminsky har i en artikel fra 1993 beskæftiget sig med de betydninger, man i Senmiddelalderen kunne tillægge status. Her fremhæver han blandt andet, hvordan adelig stand til stadighed måtte bekræftes gennem at blive demonstreret og anerkendt i en offentlig sfære. At være adelig var at vise, at man var det, idet ens fremtræden, adfærd og almindelige levevis, som den var synlig i det offentlige rum, måtte fremstå på en måde, der i almindelighed kunne anerkendes som passende for standen, "*Nobilitate vivere*".³¹ Elementer heraf kan overføres på den danske adel i 1500- og 1600-tallet, hvor for eksempel iøjnefaldende forbrug ligesom den pomp og pragt, der med tydelige standsken-detegn blev udfoldet i forbindelse med bryllupper og begravelser, kunne handle om at leve op til standsfællernes eksempel.³²

I det førmoderne samfund måtte status og position til stadighed manifestes og bekræftes i offentlige sammenhænge. Blev den position, man selv mente at indtage, ikke respekteret, var det forbundet med tab af ære.³³ Den tyske filosof og sociolog Jürgen Habermas har i forbindelse med sin undersøgelse af Oplysningstidens "*borgerlige offentlighed*" kort skitseret den forudgående periodes "*repræsentative offentlighed*". Den var kende-

tegnet ved, at indehaveren af status offentligt måtte vise og fremstille sig selv som *“legemliggørelsen af en eller anden ‘højere’ magt”*, idet denne repræsentative offentlighed kom til udtryk i personens attributter, i form af insignier, habitus, gestus og retorik.³⁴ Med sin offentlige fremtræden “repræsenterede” man sin status.

I en hjemlig sammenhæng har historikeren Sebastian Olden-Jørgensen i en artikel fra 1996 med henvisning til Habermas, og med særligt blik på hoffets verden, forsøgt at give en bredere og mere operationel definition af den tidligt moderne periodes repræsentative offentlighed. Den karakteriseres her som en type offentlighed, der er kendetegnet ved at være *“umådelig statusbevidst, og som kræver, at samfundets grundlæggende normer og strukturer til stadighed bliver udtrykt og bekræftet i offentlig og symbolsk form”*. Det, der repræsenteres, behøver altså ikke at være magt og myndighed, men kan også være politiske, sociale eller religiøse forestillinger og normer eller for eksempel standsprivilegier. Som eksempler på sådanne offentlige og symbolske former kan nævnes ceremonier, festkultur, rangforhold og iagttagelse af den korrekte rækkefølge og siddeplads ved offentlige lejligheder.³⁵

Hvordan en repræsentativ tilstedeværelse i denne forstand i 1500- og 1600-tallet kunne udfoldes i en lokal offentlighed omkring herregården, har den svenske historiker Jan Samuelsson givet flere eksempler på. Han antager, at koblingerne til lokalsamfundet har været betydningsfulde, og at det var vigtigt at vise sin position frem for omgivelserne, og fremhæver såvel gården som dens sognekirke som steder, hvor det kunne ske. Det kunne på Bjurböle uden for Borgå i 1580'erne komme til udtryk ved gæstebud i forbindelse med eksempelvis barnedåb og begravelser, hvor både høj og lav i lokalsam-

fundet blev indbudt. Det, herskabet her repræsenterede, var sig selv – egen status og position – over for det omgivende samfund. På samme måde kunne adelen være symbolsk til stede i kirken, som i denne sammenhæng blandt andet fungerede som et rum, hvor lokalpolitisk magt kunne udøves, og hvor social og kulturel status kunne markeres for omgivelserne. Også hvor herskabet reelt var fraværende, var det vigtigt at være symbolsk til stede, gennem for eksempel begravelsesmonumenter, doneret inventar eller herskabsstole forrest i kirken.³⁶

Udgangspunktet skal her være, at en repræsentativ offentlighed således kunne udfoldes i det lokale rum omkring herregården – i herregårdsskabet – og at sognekirken ved siden af selve herregården måske var det vigtigste rum for denne repræsentative bestræbelse. Herregårdsejerens personlige eller symbolske tilstedeværelse i kirkens rum var kendetegnet ved en høj grad af offentlighed, og for dem, der troligt besøgte kirken på årets søndage, havde denne tilstedeværelse også gentagelsens karakter. I kirkerummet måtte en adelig, bevidst om de forventninger, der fulgte med standstillhørsforholdet og egen position i lokalsamfundet, agere tilsvarende. Man lagde mærke til det, hvis et medlem af standen ikke levede op til det standsmæssige. Da Søren Munk til Mølgaard († 1666) således blev begravet i Havbro Kirke *“uden prædiken, sang, ringning eller anden vedtagen ceremoni”*, bemærkede præsten: *“O hvad det stod ilde saadan en adelsmand, som slig en herlig formue efterlod sig, ventes ikke av arvingerne bedre at begraves”*.³⁷

Stolestade og herskabsstol

Placeringen i kirkens stolestader kunne direkte aflæses som et udtryk for den enkeltes placering i et lokalt hie-

Ingeborg Parsbergs (1593-1641) herskabsstol fra 1637, med hendes fædrene og mødrene våben, Parsberg og Lykke, i Fraugde Kirke nær Odense. Foto: Nationalmuseet.

rarki, ligesom forestillingen om en for standen passende fremtræden kom tydeligt til udtryk i forestillingen om den plads, man som adelig burde indtage i kirkerummet. I det følgende skal vi derfor se på, hvordan en repræsentativ bestræbelse kunne udfolde sig i herregårdsejerens ønske om at sikre sig et passende stolestade. Vi skal videre se, at hvor for eksempel tilstedeværelsen af flere herregårde i samme sogn gjorde det uklart, hvem der var berettiget til den fornemste plads, kunne sognekirkens offentlighed med Mikkel Venborg Pedersens udtryk om herregårdsskabet forvandles til en arena, i hvilken modstridende fortællinger mødte hinanden og kunne bringe herskabets fortælling om egen status under pres.

De velordnede bænkerækker, fra hvilke menigheden – enhver på sin plads – kunne følge præstens gøren og laden med udsyn til alter og prædikestol, var en af de typer inventar, der gradvist fandt vej til sognekirkerne i tiden efter Reformationen, selvom stole til lægfolket i kirkerne, vel ofte opsat på indehaverens eget initiativ og bekostning, også kendes i Senmiddelalderen og fra overgangstiden omkring Reformationen. Længe forblev det almindeligt at medbringe løse skamler eller stole i kirken, men med den vægt, de lutherske reformatorer lagde på velordnede forhold i kirkerummet, synes det i Danmark i de sidste årtier af 1500-tallet efterhånden at være blevet almindeligt, at der blev bekostet og indsat ensartede stolestader med pladser til hele menigheden i de enkelte kirker.³⁸ Efterhånden som velordnede bænkerækker fandt vej til sognekirkerne, synes lukkede herskabsstole, der for eksempel kunne være smykket med ejerens våben og navnetræk, at være kommet på mode, og fra 1600-tallet findes talrige bevarede eksempler.³⁹

I sin prædiken ved indvielsen af slotskirken i Torgau i 1544 havde Luther udlagt Lukasevangeliets ord om *“enhver, som ophøjer sig selv”*⁴⁰ således, at man i kirken måtte sidde, så det svarede til ens stand.⁴¹ I løbet af 1500- og 1600-tallet forsøgte øvrighederne i en lang række protestantiske tyske stater at skabe orden i bru- gen og forvaltningen af stolestader i kirkerne gennem udstedelsen af stolestadeforordninger. Et forbillede blev her bestemmelserne i den kursaksiske kirkeordning fra 1580, som dog ikke er den tidligste af sin slags.⁴² Lov- givning om stolestader blev blandt andet også optaget i Kirkeordinansen for Norge fra 1607 og i Christian den 4.s Store Reces fra 1643, men ikke mindst afspejler talrige kongelige befalinger om fordelingen af stolestaderne i specifikke danske kirker ligesom de tyske ordninger en bestræbelse på at sikre velordnede forhold i kirkerummet gennem menighedens opdeling og placering i stolesta- derne.⁴³ En funktion af det protestantiske kirkerum i den tidligt moderne periode var, med den tyske kunsthistori- ker Reinhold Wex’ ord, at fungere som en visualisering af den samfundsmæssige orden.⁴⁴

At kunne indtage en plads i sin sognekirke, der blev opfattet som passende, var med den tyske historiker Jan Peters ord et alvorligt anliggende, som *“levende be- skæftigede tanken og, ofte, bestemte ens opførsel”*.⁴⁵ En god plads var både en, hvor man havde godt udsyn og kunne høre præstens prædiken uden problemer, og en, der svarede til ens stand og position i lokalsamfundet. De, der indtog den mest fremtrædende position i sognet, sad som regel længst fremme, og inden for det enkelte stolestade var det pladsen mod midtergangen, der blev regnet for fornemst.⁴⁶

Hvor tildelingen af en fast plads i kirken på den ene side kan have givet den enkelte en følelse af tilhør til sogn

og menighed, så skulle fordelingen af stolestader på den anden side også vise sig at blive anledning til strid inden for alle samfundslag. Så tidligt som i 1554 førte en strid om stolestaderne i Lunde Kirke i Vestjylland for eksempel til stævning for kongens retterting, og senere samme år pålagde kongen præst, kirkeværger og de fire bedste sognemænd at foretage en ny fordeling af pladserne i kirken.⁴⁷ Adelen udgjorde i den henseende ingen undtagelse. Tværtimod tyder flere udenlandske studier på, at ikke mindst sognets mest fremstående medlemmer var bevidste om, hvordan deres jævnbyrdige var repræsenteret i kirkens rum.⁴⁸ Mens kirkens almindelige stolestader ud over inddelingen i en mands- og kvindeside kunne være fordelt efter kriterier som tiendebetaling, ægtestand og alder,⁴⁹ indtog adelige ofte pladser i særlige herskabsstole, der fulgte gården eller gik i arv, eller i hvert fald i stole foran den øvrige menighed. Herskabsstolen, med lukket dør mellem to gavle og med rige udskæringer og bemalinger, der i mange tilfælde viste ejerens våben og navnetræk, efterlod ingen tvivl om, at her stod en betydningsfuld mand eller kvinde i sognet.⁵⁰ Særligt mod slutningen af perioden kunne et hævet og ligeledes udsmykket pulpitur også være en løsning. Men som vi skal se, kunne en herregårdsejers indretning af kirken med stolestader eller herskabsstole undertiden komme på tværs af såvel andre herskaber som den øvrige, ikke adelige, menigheds ønsker og forestillinger.

Adeliges stolestader i kancelliets brevbøger

Hvor en adelig af den ene eller anden grund ikke rådede over et passende stolestade i sin sognekirke, men gjorde fordring på et sådant, eller hvor vedkommende ønskede sin ret bekræftet, blev spørgsmålet i en række tilfælde indbragt for kongen. Den følgende analyse er primært ba-

seret på de afgørelser i form af breve fra kongens kancelli, der fulgte på anmodninger fra adelige om at få udvist stolestader i deres lokale sognekirke i tiden før Enevælden. Sådanne forekommer særligt fra 1580'erne og i tiltagende grad frem mod 1660. Fra de sidste årtier før 1660 kan sagerne i en række tilfælde oplyses yderligere, idet de til kancelliet eller kongen indsendte anmodninger og erklæringer om stolestader også ses bevarede i serierne af indlæg til kancelliets brevbøger. Der er i langt de fleste af sagerne tale om stolestader i kirker, til hvilke kronen synes at have haft patronatsretten. Undertiden henvises i sagerne til, at spørgsmål om stolestader har været bragt for Landstinget, eller at man har indhentet tingsvidner på herredstinget. Materiale herfra, samt fra de enkelte stiftsarkiver, ville ligesom privatarkiver og sognearkiver utvivlsomt kunne bringe yderligere materiale for dagen til belysning af spørgsmål om herregårdsejeres ønsker om stolestader i sognekirkerne, men har kun i begrænset omfang kunnet inddrages her.

Fra centralt hold kunne man ikke kende de lokale forhold og for eksempel vide, hvem i sognet der kunne opfatte det som et indgreb i egne rettigheder, hvis det begærede stolestade blev bevilget. Men man tog spørgsmålet alvorligt. Når en anmodning om stolestade nåede kongen eller kancelliet, var reaktionen ofte en skrivelse til den stedlige lensmand og eventuelt biskop, der skulle erklære sig om, hvorvidt og hvordan det begærede kunne imødekommes uden at være andre til skade. Det kunne betyde, at de eller deres fuldmægtige, samt i nogle tilfælde og i varierende sammensætninger provsten, præsten og de involverede parter eventuelt i de øvrige sognemænds nærværelse, mødte i kirken for at tage forholdene i øjesyn, ligesom der kunne være tale om at tage for eksempel tingsvidner eller anden bevisførelse i betragtning.

I 1604 fik Hans Oldeland til Trellerup (1574-1641) – hvis forældres våbener også pryder kirkens altertavle – og hustruen Sophie Melchiorssdatter Hvas af Ormstrup († 1614) opsat herskabsstole i Munkebo Kirke på Nordfyn. Her ses den nordre stol med Sophie Hvas' mødrene og fædrene våben. Foto: Nationalmuseet.

Efter at have sat sig ind i sagen kunne lensmanden så erklære sig til kancelliet, hvorpå et kongebrev med den endelige befaling om at udvise det begærede stolestade kunne udstedes.⁵¹

Et for standen passende sæde

Der var, synes det, en accept af, at adelige skulle have sådanne stole i kirken, som var passende for standen, og som de kunne være tjent med. I 1596 fik lensmanden på Riberhus kongens brev om i provsten og kirkeværgernes nærværelse at udvise Peder Juel til Alsted († 1604), hans hustru og deres folk stolestader i Føvling Kirke, *“dog saaledes som sædvanligt er med andre Adelspersoner og Kongens Undersaaters Ret hermed i alle Maader uforkrænket”*.⁵² Hvilken ejendom Peder Juel har haft i Føvling Sogn, vides ikke med sikkerhed, men i kirken fandtes allerede herskabsstole for den i sognet beliggende herregård Nielstrup, og i *Danmarks Kirker* henføres et lokalt sagn om to herremænd, der var så bitre fjender, at de ikke kunne gå ind ad den samme kirkedør, til de to herskabers formodede strid om stolestaderne på denne tid.⁵³ Under alle omstændigheder viser formuleringerne i brevet til lensmanden, at der på den tid både var en klar idé om, hvordan adelige sædvanligvis havde stolestader i sognekirkerne, og en bevidsthed om, at man her havde at gøre med spørgsmål, hvor man kunne risikere at træde andre over tærne.

Formuleringerne om, hvad et for standen passende sæde i kirken ville sige, kunne variere. Da jomfru Helvig Ulfeldt († 1638) i 1618 skulle have udvist stolestade i Mårslet Kirke, skulle det være et, der var *“hendes stand sømmeligt”*.⁵⁴ I konceptet til et brev til den lensmand, der i 1649 skulle erklære, om Sivert Brockenhuus til Ullerup († cirka 1685) kunne undes et stolestade i Alsted Kirke på

Mors, ses i en siden overstreget passage, at stolestadet skulle være et sådant, som han kunne være tjent med som den bedste mand i sognet.⁵⁵ I nogle tilfælde fremgår det, at det er en placering foran andre, der begæres,⁵⁶ mens der i mange andre tilfælde blot er tale om, at andrageren ønsker tilbørligt eller fornødent stolestade eller kommer til kort i sit nuværende.⁵⁷ I nogle sager fra 1630'erne og frem er det et hævet pulpitur, der ønskes eller udvises.⁵⁸

Hvad der blev opfattet som passende og bekvemt, kunne variere efter omstændighederne. Mens man fra sin plads kunne ønske sig godt udsyn til alter og prædikestol, skulle pladsen omkring det passende stolestade heller ikke være for trang, så man for eksempel skulle sidde, hvor mange færdedes for tæt forbi.⁵⁹ Det kan vel også have været problemet, da biskop Jacob Madsen i 1589 blev opsøgt af Ulfeldt Christoffersen til Jershave i Revninge Sogn, der beklagede sig over, at præsten havde ladet døbefonten flytte op foran hans hustrus stol, som den nu stod for nær.⁶⁰ Når Mette Rosenkrantz (1624-83) i sin anmodning fra 1648 om, at der måtte ske en generel forandring af stolestaderne i Grejs Kirke, blandt andet henviste til, at stolestaderne stod så tæt op til alteret, at folkene *“ikke uden trykken og trampen”* kunne komme til alters, skal hendes bekymring måske også ses i lyset af, at hun som ejer af sognets eneste hovedgård selv kan have haft den forreste plads, med heraf mulige gener, idet hun dog også ønskede, at der blev gjort plads til netop døbefonten foran alteret.⁶¹

Det var også af betydning at have plads nok i selve stolen.⁶² At få udvist stolestade betød som regel at få udvist flere rækker snarere end en enkelt plads. Anmodningerne om stolestader blev indsendt af husstandens overhoved, men indbefattede som regel også pladser til en eventuel ægtefælle, børn og folk. Da Markus Kaas (1606-58) i

1643 ønskede at bygge et pulpitur i sin kirke i Taars, var det til ham selv, hans hustru *“og voris dagligt folk”*.⁶³ Almindeligt synes to bænkerækker i såvel mands- som kvindesiden at have været, men Erik Kaas blev i 1648 tildelt de øverste tre rækker i Øster Skerninge Kirke, og i Hundstrup havde Moritz Podebusk († 1593) og hans hustru tre aflåste stole foruden deres egen herskabsstol, ligesom de i Nørre Næå havde reserveret henholdsvis tre og fire rækker til deres karle og piger bag deres egne stole.⁶⁴ Som Jan Peters anfører, kunne også det at møde med sine folk i kirken og at have dem hos sig, snarere end bagest i kirken, være en måde at lade rang og status komme til udtryk.⁶⁵

I en række anmodninger anføres det, at andrageren havde sin sædegård i det sogn, hvor han eller hun ønskede stolestader, eller at vedkommende holdt hus der.⁶⁶ Var man som adelig ikke bosiddende eller holdt hus i et bestemt sogn, kunne man, hvis der opstod tvivl om ens ret til alligevel at have stolestade, lægge vægt på, at man faktisk havde holdt kirken for sin sognekirke, med hvad dertil hørte af forpligtelser.⁶⁷

Den vægt, man lagde på at være repræsenteret i sin gårds kirke, understreges yderligere af de ikke få tilfælde, hvor det var et nyt herskab, der ønskede plads. Søgte man en ny kirke, måtte man også have passende stolestader, hvad enten man havde erhvervet en herregård i sognet eller ladet en ny opføre, eller man simpelthen slog sig ned på en gård, man allerede ejede. I en række tilfælde anføres det således, at anledningen til at begære stolestader i en bestemt kirke var, at man for nylig var begyndt at søge den eller agtede at gøre det. Det kunne for eksempel være, fordi man havde taget bolig på en herregård i sognet eller var på vej til det. I 1649 begærede Preben Banner (1624-66) således stolestader til sig og sine folk i Espe

Kirke, da han var *“til sinds at bo på en gård [Lundsgård] der i sognet”*.⁶⁸ Og da Sofie Staverskov på Spøttrup i 1653 ønskede stolestader i nabosognet Krejbjerg, var det, fordi hun eller hendes børn var til sinds at *“holde hus”* på en gård der i sognet.⁶⁹ Henning Pogwisch til Hollufgaard (1611-64) søgte i 1651 om fornødent stolestade, fordi han nyligt havde ladet bygge og fundere en hovedgård i Vejlby Sogn, og året efter ønskede rigsråd Steen Bille (1606-72) stolestader i den nærliggende Fjeldsted Kirke, da han havde påbegyndt opførelsen af hovedgården Billesbølle der i sognet.⁷⁰ Da Pros Mund († 1644) i 1638 havde forhandlet sig til en sædegård i Rønnebæk Sogn, ønskede også han stolestader i sognets kirke.⁷¹

Hertil kommer de tilfælde, hvor ansøgningen var forbundet med et ønske om at søge en anden kirke, fordi den lå nærmere vedkommendes gård, eller mere belejligt, end den egentlige sognekirke. Da Sophie Sandberg (1587-1649) i 1630 ønskede at søge Frær Kirke, der lå tættere på hendes gård end sognekirken i Brøndum, fik lensmanden besked på at udvise hende stolestader, men da hun i 1635 havde mageskiftet sig til herregården Baggesvogn i Sindal Sogn, lod hun året efter også indrette stole i kirken der.⁷²

Interessant er det, at adelige, som nok havde ejendom i et bestemt sogn, men som ikke nødvendigvis residerede i det, alligevel kunne ønske sig stolestader i sognets kirke. En mand som øverste sekretær Otte Krag (1611-66) holdt også på sin ret til stolestader i flere kirker. Da han i 1650 arvede Voldbjerg i Hee Sogn, anmodede han om stolestader i nabokirken i Ny Sogn. Der i sognet havde hans fader købt Hindø og lagt den under Voldbjerg, og Krag ønskede nu, og fik bevilget, at de stolestader, den tidligere ejer havde fået udvist i kirken i 1626, blev perpetueret til Voldbjerg.⁷³ I Voldbjergs

egen kirke i Hee findes også to stolestader med Krag og hustruens fædrene og mødrene våben og årstallet 1655. Men ikke nok med det. I 1656 erhvervede Krag Egeskov på Fyn for i 1662 i sognekirken i Kværndrup at lade indrette to herskabsstole forrest i skibet. Også disse bar parrets fædrene og mødrene våben, og det samme synes at have gjort sig gældende med herskabsstole fra 1665 i Syv Kirke på Sjælland, hvor Krag i 1655 havde erhvervet Vibygaard.⁷⁴ Det var øjensynlig af betydning at være symbolsk til stede i kirkerne, også selvom man ikke besøgte dem regelmæssigt. Om Krag's kirkegang ved vi i øvrigt fra hans dagbogsoptegnelser fra 1656 og 1657, at han disse år som lensmand modtog nadveren i henholdsvis Ribe og i Nyborg Slots kirke.⁷⁵ For lensmænd, der havde deres forleninger langt væk, var der ikke tale om, at fordelingen af stolestader i sognekirken ved deres egen sædegård ikke havde interesse.⁷⁶

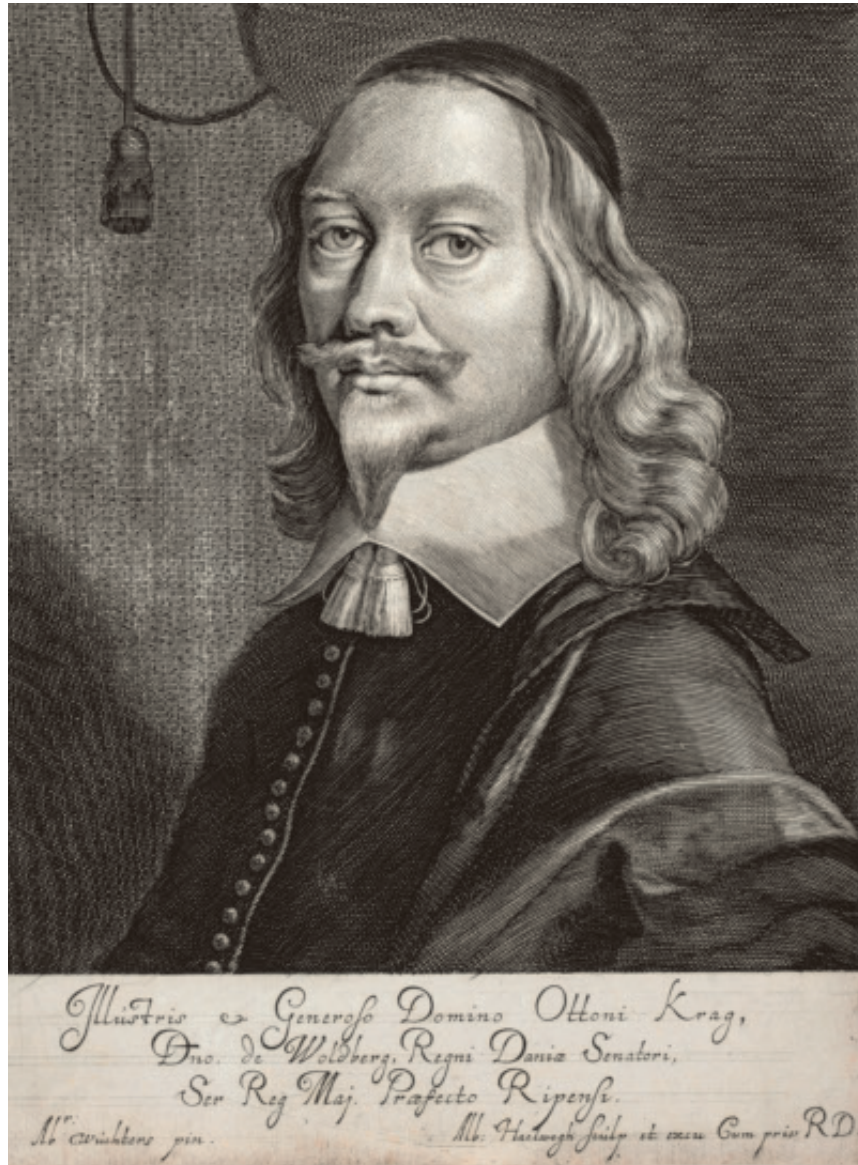
Interessen for at sikre sig et passende stolestade synes at have gået på tværs af standen, og højadelige kunne i hvert fald tillægge det betydning at have passende stolestader i kirkerne til de sogne, hvor de havde hovedgårde. Da ridder, rigsråd og lensmand på Nyborg Slot Mogens Kaas (1570-1656) i 1648 købte Tulsted i Vendsyssel, lå det ham på sinde at få udvist stolestader til sine børn og folk i nabosognet Frær, som også tidligere ejere af Tulsted havde ønsket stolestader i. Var der ikke fornøden plads, tilbød han for egen regning at lade opsætte et pulpitur.⁷⁷

Blandt dem, der androg om stolestader, findes imidlertid også eksempler på adelige, der oplevede hårde tider. Det gælder for eksempel jomfru Sofie Munk († efter 1656). I en skriftlig henvendelse bad hendes bror i 1649 om, at søsteren måtte få udvist stolestader til sig og sine folk i Sønder Omme Kirke, idet hun havde en herregård der i sognet. Det sidste var måske en tilsnigelse, for det

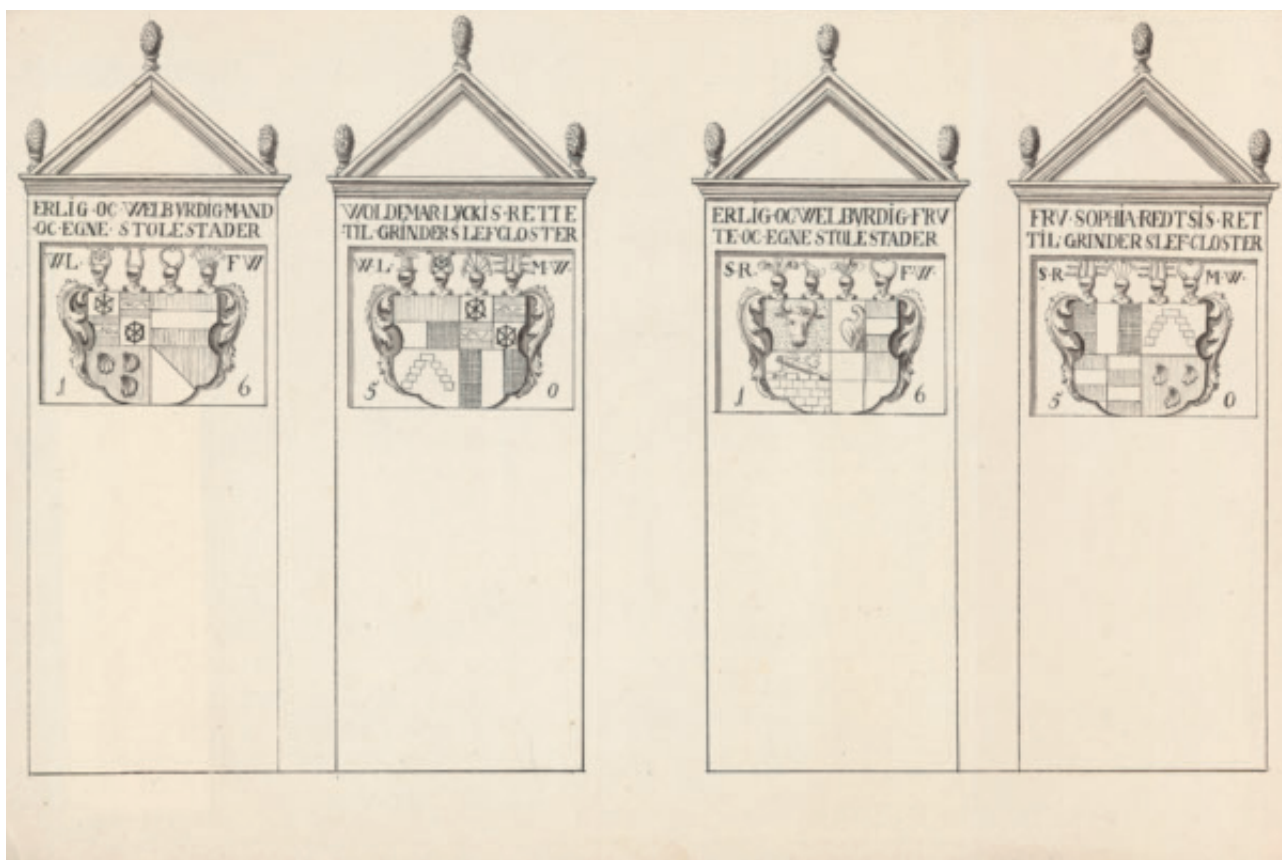
var nok snarere en bondegård i sognet, hun beboede. Broren bad da også kun om, at der udvist hende stolestader bag de stole, der tilhørte ejeren af sognets herregård, Juellingsholm, og hans folk. Kongens befaling om, at lensmand og biskop skulle undersøge, hvordan hun bedst og mest bekvemt kunne tildeles stole, uden at det var andre til skade, synes dog ikke at være blevet omsat til handling. For først i 1654, da den nye lensmand på Koldinghus havde indsendt en erklæring, erklærede kongen sig tilfreds, hvis lensmanden ville lade Sofie Munk få et stolestade der i kirken "*som en adelsperson selv alene*".⁷⁸ Sit ønske om to stolestader i både mands- og kvindesiden synes hun altså ikke at have fået opfyldt. Men at hun selv skulle indtage en plads, der svarede til hendes stand, kunne man dårligt nægte hende.

Flere herskaber i samme kirke

Mens nogle ansøgninger således blev indsendt i fuld bevidsthed om og accept af, at det øverste stolestade tilhørte en anden herregård i sognet,⁷⁹ kunne spørgsmålet om stolestader i andre tilfælde, hvor der var flere herregårde i sognet, føre til strid. En ændring i stolestaderne, forårsaget af at en ny adelig søgte kirken, kunne opfattes som et indgreb i andres rettigheder. Det synes også at være det forhold, der tages i betragtning med det tilbagevendende udtryk, at der kan udvises nye stolestader, hvis det ikke er andre til "præjudice", selvom der for eksempel også var kronens og sognepræstens økonomiske interesser at tage hensyn til.⁸⁰ Da lensmanden på Skivehus således i 1649 erklærede sig til kongen om muligheden for, at et stolestade foran alteret i Grinderslev Klosterkirke kunne bevilges Valdemar Lykke, havde han i hvert fald forstået sin opgave sådan, at han skulle være opmærksom på, om det kunne være nogen af adelen der i sognet

Otte Krag (1611-66) til Voldbjerg besad herregårde flere steder i landet med tilhørende stolestader i gårdenes sognekirker, kobberstik af Albert Haelwegh (1620-73). Statens Museum for Kunst.

Tegning fra 1800-tallet af gavle fra Valdemar Lykkes (1614-57) og Sophia Reedtz' "rette og egne" stolestader i Grinderslev Kirke, 1650. Nationalmuseet.

“præjudicierligt”.⁸¹ Og da Henning Pogwisch i 1652 på lignende vis skule erklære sig i forbindelse med Steen Billes ønske om stolestade i Fjeldsted Kirke, lagde han vægt på, at der ingen andre sædegårde eller adelsfolk var i sognet.⁸²

Hvor der var flere herskaber, synes nogle at have foretrukket at søge nabosognets kirke i stedet. Da Erik Kaas udbad sig stolestade i nabosognet Øster Skerninges kirke, var det som nævnt netop også med henvisning til, at der ingen “*Herregaard eller Adels Folck*” var i samme sogn. Hidtil havde han søgt Egense Kirke, og af vidnesbyrd, der nogle år senere blev aflagt for Sunds Herredsting, fremgår det, at hans vanskeligheder med at få “belejligt” stolestade skyldtes, at de bedste pladser var reserveret til herskabet på Hvidkilde, der havde patronatsretten, mens Kaas og hans hustrus var bag dem, der tilhørte Hvidkildes folk.⁸³ Da Niels Parsberg til Eskær (1605-68) i 1642 bad om at måtte bevilges stolestade i Thise Kirke, der lå hans gård nærmere end sognekirken i Grinderslev, anførte han blandt andet også, at der ellers ingen herregårde var der i sognet.⁸⁴

Alternativt kunne man forsøge at indrette kirkerummet på anden vis, så det tillod en passende repræsentation. I Grinderslev var der ud over Niels Parsberg hele tre andre herskaber, der søgte den gamle klosterkirke. Selv delte han sit stolestade med ovennævnte Valdemar Lykke, der skrev sig til Grinderslev Kloster. En for begge utilfredsstillende situation, som trak ud, fordi Parsberg øjensynlig ikke umiddelbart fik opført sit stolestade i Thise Kirke. Lykke forsøgte på sin side i 1648 at overtage en stol placeret på altergulvet, som sognets adelige undertiden havde brugt, når de var gået til alters, hvilket blev bevilget i 1650. Siden, i 1654, da også Parsberg søgte konfirmation på sin bevilling til Thise Kirke, ønskede

Lykke at opsætte et pulpitur i kirkens kor med separat adgang via en dør, som klostrets prior før i tiden havde benyttet som adgang til kirken.⁸⁵

Da der ikke før Enevælden var nogen officiel ranginddeling af den danske adel, var det i udgangspunktet et åbent spørgsmål, hvem der skulle have den bedste plads i kirken, når der var mere end én herregård i sognet. Kønsinddelingen gjorde endvidere, at man som regel ikke kunne få lige gode stolestader ved det simple greb at lade herskerne sidde i hver deres side.⁸⁶ I nogle tilfælde hører vi ikke nærmere om, hvori den strid om stolestader, der omtales, bestod.⁸⁷ Men i en sag fra Hover Kirke, der nåede kongens retterting i 1610, får vi et indtryk af den chikane, man kunne udsætte hinanden for. Frederik Munk (1566-1634), der i sognet ejede Rugballegård, havde året før fået anvist plads i kirken og havde øjensynlig accepteret, at han med sin familie måtte tage plads bag sognets anden herregård, Lerbæks, bænke. Hvad han ikke kunne acceptere, var til gengæld den rygskammel, som Kjeld Brockenhuus til Lerbæk lod opsætte bag den bageste af sine egne bænke som den tredje stol i kirken, foran Frederik Munks, skønt der ikke i mands minde havde været mere end to stole til Lerbæk. Brockenhuus var kirkeværge, og da Munk ville lade vidner tage dette indgreb i sine rettigheder i øjesyn, nægtede han simpelt hen at udlevere nøglen til kirken.⁸⁸

Så vidt behøvede det dog ikke at komme. I 1604 nåede Holbæk-lensmanden Christopher Pax (1511-1608) og Erik Vasspyd († 1615) selv til enighed om, at sidstnævnte måtte placere sine stolestader øverst i Ågerup Kirke. Når de henvendte sig til kongen, var det, for at han som kirkens patron skulle give tilladelse til, at de lod en del af kirkens kor rive ned og genopbygge, så der kunne blive plads til stolestader deroppe.⁸⁹ Forliget

skal måske ses i lyset af en længevarende uenighed de to imellem, og undertiden kan vi ane, at en konflikt om stolestader var en del af en større konflikt mellem de involverede parter.⁹⁰ På samme måde kunne stolestaderne inddrages, når en herregårdsejer lå i konflikt med ikkeadelige, som for eksempel sognets præst. I forbindelse med den omfattende strid, som herskabet på Uggerslevgård i 1560'erne havde med deres præster, havde fru Anne Oldeland ladet sine jomfruer sætte sig i præstefruens stol, og på et senere tidspunkt var hendes sønner og døtre en dag under gudstjenesten i Uggerslev Kirke trængt ind i stolestadet, hvor de *“tryckte oc traadte hinde, saa hun war blaa”*, selvom hun havde givet dem plads og var veget til muren for dem – altså havde trukket sig fra de mere eftertragtede pladser mod gangen.⁹¹ Også uden at det kom til sådanne overgreb, kunne ikkeadelige i sognet føle sig generet af en lokal herregårds læggen beslag på stolestader. Mourids Podebusk til Kørup († 1593), som havde ladet sin sognekirke rive ned for at bygge en anden umiddelbart ved gården, havde stolestader til sig selv og sin hustru og deres folk i to af nabokirkerne. Da biskoppen visiterede i 1596, gav det anledning til klager fra de øvrige sognefolk, som mente sig rykket for langt tilbage.⁹²

At det, at en adelig fik udvist stolestade i kirken, kunne være af betydning for den hele menighed, får vi også et interessant indtryk af i den indledningsvis nævnte indførsel i Øster Skerninge Kirkes regnskabsbog fra 1648, der som en sjældenhed giver et fuldstændigt overblik over, hvordan stolestaderne i kirken fordeltes. Erik Kaas havde ønsket plads til sig selv, sin hustru, børn og arvinger såvel som sine folk og opnåede ved nyordningen som nævnt de tre øverste rækker i henholdsvis mands- og kvindesiden. Umiddelbart bag disse finder vi på kvinde-

siden præstens kone, og nogle rækker længere tilbage var et stolestade i hver side også reserveret præstegården. På mandssiden var det formentlig de bedste af sognet, der sad efter Erik Kaas' folk, mens karle og piger i øvrigt var henvist til de bageste rækker.⁹³

Et afsluttende eksempel på, hvilke problemer det kunne medføre, når en udefrakommende adelig ønskede at få udvist plads i en kirke, hvor der allerede var flere herskaber, stammer fra Velling i Vestjylland. Her havde det holdt hårdt for herskerne på sognets to herregårde, Rybjerg og Vennergård, at komme overens om fordelingen af de fornemste pladser i kirken, som det fremgår af et brev fra 1609, med hvilket fru en på Vennergård gav afkald på den øverste stol i kvindesiden, og i hvilket der refereres til tidligere afgørelser fra 1573 og 1579.⁹⁴ Da Anne Munk († efter 1649), enke efter Mogens Ulfeldt til Selsø (1569-1616), godt 40 år senere valgte at tage bolig på en af sine tjeneres gård i sognet og fordrede stolestader for sig og sine folk, var det øjensynlig medvirkende til den *“Konfussion, Irring og Tvistighed Stolestaderne anbelangendes”*, som man i 1649 forsøgte at råde bod på med en ny stolestadeordning. Her blev det slået fast, at herskerne på Rybjerg og Vennergård skulle beholde de to øverste lukkede stolestader på begge sider, ligesom de skulle have de næste to til deres folk, *“som brugeligt haver været af Arilds tid”*. At også Anne Munk som adelig havde krav på en standsmæssig stol, har man øjensynlig accepteret, selvom hun ikke kunne passes ind i den almindelige fordeling af stolestaderne. Hun blev anvist et sted i den nordlige side af koret, hvor hun på egen bekostning kunne indsætte en stol til to personer, mens hendes piger måtte tage til takke med en stol bag præstens kone, som de måtte dele med to andre koner.⁹⁵

Det var ikke kun de adelige herregårdsejere, der havde deres faste pladser i sognekirken. Det gjaldt også den øvrige menighed. I Birkerød Kirke i Nordsjælland findes for eksempel endnu et stolestade, der tydeligt er markeret som præstekonens. Foto: Per Seesko-Tønnesen.

Gavle og låger fra herskabsstole fra omkring år 1600 i Grindløse Kirke på Nordfyn. Gavlene viser våbener for slægterne Brockenhuis og Aschersleben. Foto: Nationalmuseet.

I denne artikel har det været spørgsmålet om sæde snarere end om gang, der har været genstand for analyse. Men det er bestemt muligt, at en undersøgelse af spørgsmålet om, hvordan man kom til og forlod sognekirken, såvel som hvordan man bevægede sig i dens rum i forbindelse med gudstjenesten, vil kunne give en dybere forståelse af den vægt, som adelige herregårdsejere lagde på at sikre sig et passende sæde i kirken. Ifølge kulturhistorikeren Troels Troels-Lund gik man ind i kirken efter rang og alder, og en biskop kunne i midten af 1500-tallet i forbindelse med sin visitats beklage sig over, at adeliges sene ankomst forsinkede gudstjenesten.⁹⁶ Også spørgsmålet om, hvem der skulle gå først i forbindelse med nadveren, rummede et konfliktpotentiale, som det for eksempel ses af en notits i Odense-bispen Laurits Jacobsen Hindsholms dagbogsoptegnelser, hvor det hedder, at mange i menigheden i Odense tog stor forargelse af den uenighed, der den 30. august 1656 opstod mellem to af byens magistre "*om deris Session oc gang*".⁹⁷

Sognekirken som repræsentativ arena

Denne undersøgelse af adeliges bestræbelser på at kunne indtage, hvad de opfattede som en passende plads i kirken, har vist, at herregårdenes ejere, og andre adelige med bopæl i landsognene, i høj grad var optaget af at opretholde en tilstedeværelse i sognekirken, der i deres egen optik var standsmæssig og svarede til deres position i lokalsamfundet. Ikke at kunne indtage en plads, der understøttede den fortælling, var for mange en så alvorlig sag, at de var villige til at indbringe spørgsmålet for kongen, og det er værd at lægge mærke til, at man også fra centralt hold opfattede sagerne med alvor. Det er derfor heller ikke underligt, at når modstridende fortællinger mødtes i spørgsmålet om stolestader, kunne det være

årsag til strid. Her kunne man ikke tåle at blive set på en måde, der ikke svarede til det af standen forventede og til ens selvbillede.

Den alvor, hvormed man behandlede spørgsmålet om "gang og sæde" i sognekirken, understreger, at en repræsentativ offentlig fremtræden ikke kun fandt sted i for eksempel de større byer eller ved hoffet, men også kunne, og i nogle tilfælde skulle, udfoldes i det lokale rum omkring herregården. De forventninger, som herregårdsejerens tilstedeværelse i sognekirken blev mødt med, og den vægt, herregårdsejerne i mange tilfælde lagde på, at deres status og position manifesteredes i sognekirken, viser, at kirken i denne periode må medtænkes som en del af herregårdslandskabet, forstået som det rum omkring herregården, i hvilket dens ejer symbolsk kunne udfolde en fortælling om, hvordan verden og samfundet var eller burde være indrettet, og om, hvilken plads han eller hun selv burde indtage i det. Sognekirken på landet udgjorde ved siden af selve herregården den måske vigtigste lokale scene for repræsentative bestræbelser.

Selvom stolestaderne såvel som kirkernes øvrige udsmykning og inventar tegner et andet billede, kan fænomener som indretningen af egne kapeller på herregårdene og henlæggelsen af begravelser og bryllupper til de større købstæder ikke desto mindre give et indtryk af manglende interesse for sognets fælles kirke. Der er på en gang tale om en mere privat religionsudøvelse og en orientering væk fra den lokale sognekirke og hen imod en større offentlighed. For at forstå det, der foregik i sognekirken, må vi imidlertid medtænke den offentlighed, som ageren i dette kirkerum også var forbundet med. Kan herskabsstolen, som anført af Fussing, ses som et billede på herskabets isolation, er det omvendt også værd at holde fast i, at den udtrykte standsforskel netop

udtrykkes i det rum, som hele menigheden søgte. Den resterende menighed var nødvendig for, at herskabets højere status kunne manifesteres i stolestadernes fordeling. *“Den højtplacerede kan ikke stå højt, medmindre der er nogle, som står lavere”*.⁹⁸ Selv i de tilfælde hvor det lokale herskab efterhånden besøgte sognekirken sjældnere og foretrak at lade sognepræsten komme hjem på gården, kunne det være vigtigt at være symbolsk til stede i sognets kirke. Herskabsstolen forrest i skibet vidnede om det lokale herskab, uanset om det var til stede eller ej. Netop fordi enhver havde sin faste plads i kirken, må fravær fra gudstjenesten i øvrigt også have været så meget desto mere iøjnefaldende.⁹⁹ Stod herskabsstolen tom, talte den dog stadig sit tydelige sprog om status og position i lokalsamfundet.¹⁰⁰

Mange herregårdsejere måtte, også i andre sammenhænge – for eksempel som jordbesiddere og lensmænd og som følge af standens rigspolitiske betydning – orientere sig inden for et geografisk rum, der rakte ud over den lokale horisont, samtidig med at de dog også inden for denne optrådte som herskab. Spørgsmålet er imidler-

tid, om herregårdens beboere ikke også i repræsentativ sammenhæng udmærket var i stand til at orientere sig mod såvel det lokale kirkerum som mod større offentligheder, der fungerede som orienteringspunkter for en hel landsdels adelige. At højadelige henlagde for eksempel bryllupper og begravelser til de større købstæder, at de ikke brugte kirkerne på samme måde som den øvrige menighed, og at de havde egne kapeller på gårdene, betød ikke, at de ikke også ønskede at være repræsenteret i sognekirken. De måtte forstå at være til stede i flere offentligheder på en gang.¹⁰¹ Det var ikke i sig selv et problem, medmindre man ikke evnede det. I forbindelse med stolestaderne, såvel som i ønsket om at sætte sit præg på den lokale sognekirke ved at gøre den til et fokus for mindet om slægten, var der ikke tale om bestræbelser, der var begrænset til lavadelige, hvis horisont først og fremmest var lokalsamfundets. For lavadelige kunne brugen af sognekirken være den eneste eller vigtigste mulighed. For bedre stillede en af flere arenaer, de måtte være til stede i.

Noter:

- 1 RA, Øster Skerninge Sogn, Regnskabsbog 1577-1661.
- 2 Jørgensen 1877-80, s. 196 f.
- 3 KBB 1647, s. 239 (15. juli 1647); Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager (Skåne, Sjælland, Fyn, Smålandene og Jylland), 9. juli 1647.
- 4 Wex 1984, Peters 1984, Ulbrich 1997, Marsh 2005 og Reeks 2018.
- 5 For den her behandlede periode er spørgsmålet om stolestadernes fordeling i en hjemlig sammenhæng blandt andet omtalt i Kjær og Grinder-Hansen 1989, s. 64-69, Bay 2001, s. 300, Nyborg og Bøggild Johannsen 2005, s. 260f, Bøggild Johannsen og Johannsen 2012, s. 272f, Wangsgaard Jürgensen 2018, s. 168-173 og s. 469-471. Se også Troels-Lund 1929-31, VI, s. 42-51, Borries 1940, Laursen 1942 og Skov 1979. For stolestadestridigheder på landet i 1700- og 1800-tallet, se Larsen 2010-2012, s. 81f, og Pedersen 1967.
- 6 Venborg Pedersen 2005, s. 11 f. Se også Agertoft 2014, særligt s. 119.
- 7 Nyborg og Bøggild Johannsen 2005, s. 250-263. For det citerede, s. 251.
- 8 Seesko 2017 og Jespersen 2020.
- 9 Fussing 1945.
- 10 Venborg Pedersen 2019, s. 40-45.
- 11 Oversættelse efter Riis 1981, note 47.
- 12 Nyborg og Bøggild Johannsen 2005, s. 251.
- 13 Honnens de Lichtenberg 1989, s. 210.
- 14 *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 214.
- 15 Om patronatsrettens udvikling i Danmark i den her behandlede periode, se Thulin 1901. Se desuden Bay 2001, s. 294ff og Skovgaard Jakobsen 2019, s. 237-243, med videre henvisninger.
- 16 Skovgaard Jakobsen 2019, s. 231-84.
- 17 Samuelson 2004, s. 97.
- 18 *Danmarks Kirker*, Odense Amt, s. 4480 f.
- 19 Rørdam 1878, s. 279 ff.
- 20 Fussing 1945 og Seesko 2017.
- 21 Vedel Simonsen 1845, s. 56f, jf. Seesko 2017, s. 21 og 24 f. For patronatsretten til Sandholt Lyndelse Kirke, KBB 1556-1560, s. 401.
- 22 RA, Åstrup Sogn (Svendborg Amt), Enesteministerialbog, 31. okt. 1649. Jf. RA, Nørre Søby Sogn, Enesteministerialbog (1646-1755), 9. april 1669.
- 23 Rørdam 1891-92, s. 698-700, jf. Bay 2001, s. 297.
- 24 Fussing 1945, s. 167 f.
- 25 Skovgaard Jakobsen 2019, s. 264. Se dog Rasmussen og Riising 1995, s. 92. Om herregårdenes kapeller, husandagt og fromhedsliv i øvrigt, Skovgaard Jakobsen 2019, s. 257-65, Norn 1942-1943.
- 26 Se for eksempel Appel og Fink-Jensen 2009, s. 150-194.
- 27 Samuelson 2012, s. 19.
- 28 Thulin 1901, s. 6 og 10f samt Bay 2001, s. 297.
- 29 Rørdam 1887, s. 551 f.
- 30 Rasmussen og Riising 1995.
- 31 Kaminsky 1993, s. 695 f.
- 32 Bay 2001, s. 307, Jespersen 2010, s. 39f og Seesko 2017, s. 7, 16f og 30 f.
- 33 Jf. Venborg Pedersen 2005, s. 13.
- 34 Således i Habermas 2009, s. 55.
- 35 Olden-Jørgensen 1996, med henvisninger til begrebets behandling i tysk forskning.
- 36 Samuelson 2004, s. 92 ff. Om herregården som rum for repræsentation, se Samuelson 1994. Se desuden Samuelson 2012. Erling Ladewig Petersen har anskuet det storslåede bryllup, Henrik Rantzau i 1584 lod holde for en af sine sønner, formentlig på Rantzausholm, som et udtryk for statuskonsumption. Her var det blot ikke lokale aktører, der fortrinsvis udgjorde gæsterne, Ladewig Petersen 1996.

- 37 Citeret efter Fussing 1945, s. 173.
- 38 Wex 1984, s. 3-11. Om den gradvise indførelse af stolestader i kirkerne i Danmark, se Wangsgaard Jürgensen 2018, s. 168ff, og Rørdam 1883-1889, I, s. 346. Om stolestader i Middelalderens kirker, se i øvrigt Signori 2002 og Byng 2019.
- 39 Wangsgaard Jürgensen 2018, s. 171.
- 40 Lukasevangeliet (14,11).
- 41 WA, s. 606, jf. Wex 1984, s. 153, og Wangsgaard Jürgensen 2018, s. 173.
- 42 Wex 1984, s. 12-26. Den kursaksiske ordning findes i Sehling 1955-(1977): I, 1, s. 451: General-Artikel XXXVI: "Von den stülen in der Kirchen".
- 43 I den norske kirkeordinans fra 1607 gives visse bestemmelser vedrørende fordelingen af stolestader i byen såvel som på landet, og i recessen af 1643, 1. bog, kapitel IV, 42, lovgives i almindelighed vedrørende købstadskirkerne, *Kirkeordinansen av 1607*, s. 42v-43r, og Rørdam 1883-89, III, s. 303. Se i øvrigt de talrige kongebreve, der sigter på at etablere ordnede forhold i enkelte kirker i købstæderne såvel som i landsbyerne, KBB.
- 44 Wex 1984, s. 139.
- 45 Peters 1985, s. 77, her efter Venborg Pedersen 2005, s. 11.
- 46 Se for eksempel Troels-Lund 1929-31, VI, s. 42-51, og Kjær og Grinder-Hansen 1989, s. 64-69.
- 47 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, s. 1105. Se for eksempel også om den strid, der i 1630'ernes Odense stod mellem rådmænd, gejstlige og gymnasiets professorer, *Danmarks Kirker*, Odense Amt, s. 583.
- 48 Marsh 2005, s. 16f, og Tingle 2018, s. 34 og 38 f.
- 49 Mens de nævnte principper for fordeling af stolestaderne generelt har været af betydning, må man forestille sig, at der har været rum for en vis variation dikteret af lokale forhold. Da biskop Jacob Madsen i 1589 besøgte det tidligere Holme Klosters kirke, der som sognekirke havde erstattet de nedrevne kirker i Fleninge og Haagerup, fandt han, at menigheden ikke var delt af midtergang efter køn, men efter tilhør til de gamle menigheder. På hver side sad så kvinderne forrest og mændene efter dem, Rasmussen og Riising 1995, s. 250, jf. Marsh 2005, s. 13.
- 50 Bøggild Johannsen og Nyborg 2005, s. 260 f.
- 51 Et indtryk af, hvordan breve kunne gå frem og tilbage mellem andrager, kancelli og lensmand, får vi i forbindelse med Erik Kaas' indledningsvis nævnte andragende om at søge Øster Skerninge Kirke fra 1647, Indlæg til Fynske Registranter 9. juli 1647; KBB 1647, s. 239; RA, Øster Skerninge Sogn, Regnskabsbog 1577-1661. To sager fra Korup og Sønder sø 1655 giver et indtryk af, hvordan også andragernes netværk i form af for eksempel slægtninge kunne inddrages. Korup, RA, DK, Koncepter og indlæg til fynske tegnelser, 28. sep. og 21. nov. 1655 (under 23. jan. 1656), KBB 1656, s. 32, Sønder sø, KBB 1655, s. 294 og 397, 1656, s. 330 samt RA, DK, Koncepter og indlæg til fynske tegnelser, 25. juni 1655 × 2 og udateret (under 13. sep. 1655), 24. sep. og 29. nov. 1654 (under 26. dec. 1655).
- 52 KBB 1596-1602, s. 49.
- 53 *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, s. 2765f, 2789f, 2799 (note 67).
- 54 KBB 1616-20, s. 474.
- 55 RA, DK, Koncepter til jyske tegnelser (1572-1650), 5. december 1649.
- 56 KBB 1603-08, s. 123, og 1633-34, s. 44.
- 57 KBB 1588-92, s. 137f, 1624-26, s. 688f, 1633-34, s. 153 og 282, 1648, s. 216, og 1651, s. 162.
- 58 Kundby 1632, KBB 1630-32, s. 954, Tise 1642 og 1654, KBB 1654, s. 173 samt RA, DK, Koncepter og indlæg til jyske registre 30. maj 1654, Grinderslev 1654, KBB 1654, s. 239f, Taars 1643, KBB 1642-1643, s. 461f, og Frær 1648, KBB 1648, s. 216.

- 59 Stole placerede under et pulpitur og ud for indgangsdørene i både mands- og kvindesiden, se Lem 1653, KBB 1653, s. 112 samt RA, DK, Koncepter og indlæg til jyske tegnelser, udat. (1653). For udsyn til alter og prædikestol, se Avsås 1642, KBB 1642-43, s. 105 og Hornstrup 1640, KBB 1640-41, s. 62.
- 60 Rasmussen og Riising 1995, s. 151. Jf. Peters 1985, s. 82.
- 61 KBB 1648, s. 18.
- 62 Grinderslev 1642, RA, DK, Indlæg til registre og tegnelser (1572-1650), 12. april 1642; Korup 1655, RA, DK, Koncepter og indlæg til fynske tegnelser, 21. nov. 1655 (under 3. jan. 1656).
- 63 RA, DK, Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager (Skåne, Sjælland, Fyn, Smålandene og Jylland), 9. april 1643.
- 64 Rasmussen og Riising 1995, s. 132. Jf. Molbech 1846, s. 308f og Laursen 1942, s. 86.
- 65 Peters 1985, s. 82, jf. Wex 1984, s. 104. Var det en enke, der begærede stolestader, kunne hun da også bede om stolestader i både mands- og kvindesiden. Således for eksempel i Hornstrup 1620, KBB 1616-1620, s. 854.
- 66 For eksempel i Hornstrup 1620, KBB 1616-20, s. 854, Ny Sogn 1626, KBB 1624-26, s. 688f, og Avsås 1653, KBB 1653, s. 432.
- 67 KBB 1656, s. 330, jf. Jørgensen 1877-80, s. 195 f.
- 68 KBB 1649, s. 114.
- 69 KBB 1653, s. 137.
- 70 Se også Nebbelunde 1631, KBB 1630-32: s. 558 f.
- 71 KBB 1637-39, s. 464, jf. Frær 1648, KBB 1648, s. 216.
- 72 KBB 1630-32, s. 778 (se også 1644-45, s. 529 og 1648, s. 216), Trap 1898-1906, 4. bd., s. 74. Se i øvrigt KBB 1642-43, s. 82, 1647, s. 239 og 1649, s. 283.
- 73 KBB 1624-26, s. 688f, og 1650, s. 349.
- 74 Trap 1898-1906, bd. 5, s. 602; *Danmarks Kirker*, Svendborg Amt, s. 2283; *Danmarks Kirker*, Københavns Amt, s. 1148.
- 75 Fridericia 1872-73, s. 76f, 83 og 85.
- 76 Mogens Pax var lensmand på Holbæk, da han i 1633 forsvarede sit stolestade i Vær i Østjylland, KBB 1633-34, s. 295. Pros Mund var lensmand på Island, da han i 1638 ønskede stolestade i Rønnebæk, KBB 1637-39, s. 464. Anders Bille (1600-57) til Damsbo og Løgismose var endnu lensmand på Rugaard på Nordfyn, da han i efteråret 1633 anmodede om stolestader i Løgismoses Kirke i Hårby på Sydvestfyn, og kan vel i denne egenskab undertiden have søgt lensmandens stol i Veflinge Kirke, som imidlertid stod bag den til herregården Elvedgård hørende, KBB 1633-34, s. 282 samt Rasmussen og Riising, s. 279.
- 77 KBB 1648, s. 216. Se også om den "trætte og irring" der i 1625 var opstået mellem Otte Skeel (1576-1634) til Hammelse og hans svigermor, Margrethe Rosenkrantz, om stolestader i Torslev Kirke, KBB 1624-1626, s. 385 og 731.
- 78 RA, DK, Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager (Skåne, Sjælland, Fyn, Smålandene og Jylland) (1572-1650), 28. aug. 1649 II og KBB 1649, s. 230 f. Se om Sofie Munk og om sagen i øvrigt også Fussing 1945, s. 176, *Danmarks Kirker*, Vejle Amt, s. 2654.
- 79 Således også i Lem 1653 (KBB 1653, s. 112; RA, DK, Koncepter og indlæg til jyske tegnelser, udat. (1653)).
- 80 Se for eksempel KBB 1642-43, s. 82 og 268, samt Alsted 1649, KBB 1649, s. 283. I nogle tilfælde slås det fast, at den adelige som hidtil skal understøtte sognepræsten i sit egentlige hjemsogn, og at den adeliges undergivne bønder og tjenere i det nye sogn hermed ikke skal være at betragte som fritaget for skat, idet skattefriheden fulgte hovedgårdens bønder i det sogn, hvor den var beliggende, jf. Olsen 1957, s. 55.
- 81 RA, DK, Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager (Skåne, Sjælland, Fyn, Smålandene og Jylland), 14. marts 1649.

- 82 RA, DK, Koncepter og indlæg til fynske tegnelser, 24. feb. 1652.
- 83 Jørgensen 1877-80, s. 196 f. Se måske også Rasmussen og Riising 1995, s. 151.
- 84 RA, DK, Indlæg til registre og tegnelser (1572-1650), 12. april 1642 I.
- 85 KBB 1648, s. 184, 1650, s. 107, 1654, s. 173 og 239f samt RA, DK, Indlæg til registre og tegnelser, 14. marts 1649, KBB 1650, s. 107, RA, DK, Koncepter og indlæg til jyske registre, 30. maj 1654, og KBB 1654, s. 173.
- 86 Se dog Rasmussen og Riising 1995, s. 155.
- 87 Rasmussen og Riising s. 155, Noe 1983, s. 31, og KBB 1650, s. 37.
- 88 RA, Kongens Retterting, Herredagsdombog, nr. 22 (1610-1611), fol. 133V-136V.
- 89 KBB 1603-1608.
- 90 Arup 1964, s. 10-13. Se også Håstrup 1589, KBB 1588-1592, s. 137f, og Sønderse 1655, RA, DK, Koncepter og indlæg til fynske tegnelser, 29. nov. 1654 (under 26. dec. 1655).
- 91 Rørdam 1884, s. 272f
- 92 Oxenvad 1975 samt Rasmusen og Riising 1995, s. 130-2.
- 93 RA, Øster Skerninge Sogn, Regnskabsbog 1577-1661.
- 94 Jf. Noe 1983, s. 29-30.
- 95 Ibid., s. 31-34.
- 96 Troels-Lund 1929-31, s. 35, Rørdam 1884-86, s. 81 (jf. Bay 2001, s. 305).
- 97 Dupont og Kragssig Jensen 2024, s. 150.
- 98 Venborg Pedersen 2005, s. 13.
- 99 Wex 1984, s. 137 f.
- 100 Samuelson 2004, s. 96 og 102 f.
- 101 Jf. Palle Ove Christiansens karakteristik af greve Frederik Christian Schack (1736-90): "Greven levede ubesværet i flere verdener samtidig", Christiansen 2002, s. 118.

Utrykt kildemateriale:

Rigsarkivet, Danske Kancelli, Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager (Skåne, Sjælland, Fyn, Smålandene og Jylland) (1572-1650).

Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til fynske tegnelser (1651-1660).

Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til jyske registre (1651-1660).

Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til jyske tegnelser (1651-1660).

Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter til jyske tegnelser (1572-1650).

Rigsarkivet, Kongens Retterting, Herredagsdombog (1537-1660).

Rigsarkivet, Nørre Søby Sogn, Enesteministerialbog (1646-1755).

Rigsarkivet, Øster Skerninge Sogn, Regnskabsbog (1577-1661).

Rigsarkivet, Åstrup Sogn (Svendborg Amt), Enesteministerialbog (1622-1658).

Litteratur:

Agertoft, Rasmus: "Lad våbenerne tale. Vindinge Kirkes våbenskjolde som symbolsk kommunikation", i: *Nyborg – Før & nu*, 2014, s. 102-125.

Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen: *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, Gjern 2009.

Arup, Erik: "Eriksholm", i Aage Roussell (red.): *Danske Slotte og Herregårde*, 2. udg., bd. 3: Nordvestsjælland, København 1964, s. 7-20.

Bay, Ole: "Den danske adel og kirken efter reformationen (1536-1660)", i: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, Aarhus 2001, s. 286-313.

Borries, Phillipp: "Hvad de gamle Kirkestole fortæller", i: *Historisk Samfund for Præstø Amt Aarbog*, ny rk., bd. 1, hft. 2, 1940, s. 218-238.

Byng, Gabriel: “In common for everyone’: shared space and private possessions in the English parish church nave”, i: *Journal of Medieval History*, 45:2, 2019, s. 231-253.

Bøggild Johannsen, Birgitte og Hugo Johannsen: “Re-forming the Confessional Space: Early Lutheran Churches in Denmark, c 1536-1660”, i: Andrew Spicer (red.): *Lutheran Churches in Early Modern Europe*, Farnham 2012, s. 241-276.

Christiansen, Palle Ove: *Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fæster i 1700-tallets verden*, København 2002.

D. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, 49. Band, Weimar 1913 (WA).

Danmarks kirker, Udg. Nationalmuseet, København 1933-.

Dupont, Michael og Mogens Kragtig Jensen (udg.): *Hofprædikant og biskop Laurids Jacobsen Hindsholms dagbøger 1647-1663*, Odense 2024.

Fridericia, J.A.: “Otte Krag til Voldbjergs Kalenderoptegnelser for Aarene 1649, 1656 og 1657”, i: *Danske Samlinger*, 2:2, 1872-73, s. 62-85.

Fussing, Hans H.: “Adel og menighed. Kirkebøgernes vidnesbyrd om den danske adel omkring midten av 1600-tallet”, i: *Til Knud Fabricius 13. August 1945, København 1945*, 160-177.

Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighed. Offentlighedens strukturændring. Undersøgelse af en kategori i det borgerlige samfund. Med et forord til det nye oplag 1990*, København 2009.

Honnens de Lichtenberg, Hanne: *Tro, håb og forfængelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark*, København 1989.

Jespersen, Leon: “At være, at ville og at have – træk af luksuslovgivningen i Danmark i 15- og 1600-tallet”, i: *Temp*, nr. 1, 2010, s. 31-58.

Jespersen, Mikkel Leth: “Adelen i de slesvig-holstenske byer 1500-1700”, i: Mikkel Leth Jespersen og Mikkel Thelle (red.): *Land og by på tværs 1000-1800. Festskrift til Bjørn Poulsen*, Aarhus 2020, s. 217-249.

Jørgensen, S.: “Bidrag til fynsk Præstehistorie”, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3:2 (1877-1880), s. 189-200, 678-688.

Kaminsky, Howard: “Estate, Nobility, and the Exhibition of Estate in the Later Middle Ages”, i: *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, 68:3 (1993), s. 684-709.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, udgivne ved C.F. Bricka, L. Laursen, E. Marquard, G. Olsen, J. Jørgensen, J. Holmgaard og O. Degn, Rigsarkivet, C.A. Reitzel, Dansk Videnskabs Forlag, G.E.C. Gads Forlag, København 1885-2005.

Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, København 1989.

Kirkeordinansen av 1607: Kirkeordinansen av 1607 og forordning om ekteskapsaker gitt 1582, Oslo 1985.

Kjær, Ulla og Poul Grønder-Hansen: *Kirkerne i Danmark II: Den protestantiske tid efter 1536*, Viborg 1989.

Ladewig Petersen, E.: “Anne Rosenkrans’ og Frantz Rantzaus bryllup 1584 – adelig statuskonsumption og social prestige”, i: *Personalthistorisk Tidsskrift*, 1996:1, s. 23-34.

Larsen, Christian: “At alting går alle vegne skikkelig og ret til. Provst Christian Laurembergs embeds- og visitatsbog 1689-95”, i: *Danske Magazin*, bd. 51, 2010-2012, s. 73-140.

Laursen, Henr.: “Strid om Kirkestole”, i: *Historisk Aarbog for Thisted Amt*, 1942, s. 85-97.

Marsh, Christopher: “Order and Place in England, 1580-1640: The View from the Pew”, i: *Journal of British Studies*, 44:1, 2005, s. 3-26.

Molbech, Chr. (udg.): *Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske Dagbøger for Aarene 1658-1708*, København 1846.

Noe, Jens: *Velling Sogn ved Ringkjøbing Fjord*, bd. 1: Kirke og bosteder, Ringkøbing 1983.

Norn, Otto: “Om et Herregårdskapel fra Renaissancetiden”, i: *Kulturminster*, 1942-1943, s. 52-59.

- Nyborg, Ebbe og Birgitte Bøggild Johannsen: "Herregård og kirke", i: John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården: Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bd. 3: Drift og landskab, København 2005, s. 241-290.
- Olden-Jørgensen, Sebastian: "Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde – 1536 til 1746", i: *Fortid og Nutid*, 1996:1, s. 3-20.
- Olsen, Gunnar: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, København 1957.
- Oxenvad, Niels: "Den nedrevne Kørup Kirke", i: *Fynske Minder*, 1975, s. 62-82.
- Pedersen, Johannes: "Om Stolestader og gravkapel. Af Rønninge Sogns og Kirkes historie", i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 7:6 (1967), s. 411-452.
- Peters, Jan: "Der Platz in der Kirche. Über soziales Rangdenken im Spätfeudalismus", i: *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte*, 13 (28), 1985, s. 77-106.
- Rasmusen, Jens og Anne Riising (udg.): *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Odense 1995.
- Reeks, J.: "The churchwardens have not used to meddle with anie seate': seating plans and parochial resistance to Laudianism in 1630s Somerset", i: *Seventeenth Century*, 33:2, 2018, s. 161-181.
- Riis, Thomas: "Sydfynske renæssanceherregårde", i *Fynske Minder*, 1981, s. 73-101.
- Rørdam, H.F.: "Præsten Christiørn Bruns Optegnelser", i: *Samlinger til Fyens Historie og Topographie*, 7. bd., Odense 1878, s. 233-307.
- Rørdam, H.F.: *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's danske Lov, 1536-1683*, Bd. I-III, København 1883-1889.
- Rørdam, H.F.: "Hans Norby til Uggerslevgaard og Fru Anne Oldeland", i: *Danske Magazin*, 4:5, 1884, s. 244-279.
- Rørdam, H.F.: "En Bispevisitats i det 16. Aarhundrede", i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3:5, 1884-1886, s. 79-92.
- Rørdam, H.F.: *Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af Dansk Historie især fra det 16. Aarhundrede*, 2:2, København 1887.
- Rørdam, H.F.: "Bidrag til fynske Kirkers og Præstekalds Historie", i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 4:2, 1891-1893, s. 431-492 og s. 698-720.
- Samuelson, Jan: "1500-talets sätesgård som centrum för bygdens offentliga liv", i: Peter Aronsson, Börje Bjökman og Lennart Johansson (red.): ... och fram träder landsbygdens människor ... *Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november 1994*, Växjö 1994, s. 162-173.
- Samuelson, Jan: "Om adelns symboliska representation i kyrkorna", i: Christina Kjellson, Sven Olofsson og Per Sjölin (red.): *Blickar bakåt. Elva uppsatser om et förgånget nu*, Härnösand 2004, s. 85-103.
- Samuelson 2012: "Adeln, kyrkan och lokalsamhället i Åbo stift vid mitten av 1600-talet", i: Christer Kuvaja og Ann-Catrin Östman (red.): *Svärdet, ordet og pennan: Kring människa, makt och rum i nordisk historia. Festskrift till Nils Erik Villstrand den 24 maj 2012*, Åbo 2012, s. 15-36.
- Seesko, Per: "... med adelig proces ..." – Odense som centralt orienteringspunkt belyst gennem adelige bryllupper og begravelser ca. 1560-1670", i: *Kulturstudier*, 2017, s. 5-38.
- Sehling, Emil (Hg.): *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. I-V, Leipzig 1902-1913, Bd. VI-(XV), Tübingen 1955-(1977).
- Signori, Gabriela: "Umstrittene Stühle: Spätmittelalterliches Kirchengestühl als soziales, politisches und religiöses Kommunikationsmedium", i: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 29:2, 2002, s. 189-213.

Skov, E.: "Almuebænk og herremandsstol", i: Robert Egevang (red.): *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*, Nationalmuseet 1979, s. 235-249.

Skovgaard Jakobsen, Rasmus: *Adel mellem Gud og folk efter reformationen. Adelsvældens øvrighedsideologi belyst gennem de publicerede ligprædikener*, upubliceret ph.d.-afhandling, Institut for Kultur og Samfund, Afdeling for Historie og Klassiske Studier, Aarhus Universitet og Dansk Center for Herregårdsforskning, Gammel Estrup – Danmarks Herregårdsmuseum, 2019.

Storgaard Pedersen, P.: *Bidrag til Hing Herreds Historie og Topografi*, Ringkøbing 1896.

Tingle, Elizabeth: "Rural Seigneurs and the Counter Reformation: Parishes, Patrons, and Religious Reform in France, 1550-1700", i: *Church History*, 87:1, 2018, s. 31-62.

Thulin, Gabriel: *Utredning rörande Patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*, Stockholm 1901.

Trap, J.P.: *Kongeriget Danmark*, 3. udg. 1898-1906.

Troels-Lund, Troels: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, 5. udg., bd. II, København 1929-31.

Ulbrich, Claudia: "Zankapfel "Weiber-Gestühl""", i: Axel Lubinski, Thomas Rudert og Martina Schattkowsky (red.): *Historie und Eigen-Sinn. Festschrift für Jan Peters zum 65. Geburtstag*, Weimar 1997, s. 107-114.

Vedel Simonsen, L.S.: *Bidrag til Lehnsmændene paa Hagenskov, Rigsraad og Ridder Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, med Brudstykker af hans egenhændige Dagbøger fra 1625 til 1656*, Odense 1845.

Venborg Pedersen, Mikkel: *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850*, København 2005.

Venborg Pedersen, Mikkel: "Power, Grace and Authority: The Cultural Landscape of Danish Estates c. 1600-2000", i: Jonathan Finch, Kristine Dyrmann og Mikael Frausing (red.): *Estate Landscapes in Northern Europe*, Aarhus 2019, s. 39-58.

Wangsgaard Jürgensen, Martin: *Ritual and Art Across the Danish Reformation: Changing Interiors of village churches c. 1450 to 1600*, Turnhout 2018.

Wex, Reinhold: *Ordnung und Unfriede: Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland*, Marburg 1984.